

Ηλίας Λάζαρος

19 ώρ.

ΧΩΡΥΓΟΣΚΑΛΑ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ ΘΥΣΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ (21 -5-1826)

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Με την είσοδο των Τουρκοαιγυπτίων στον κάμπο της Καρύταινας οι άμαχοι και οι περισσότεροι κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής, έντρομοι διασκορπίστηκαν στα γύρω βουνά παίρνοντας το δρόμο για τα Πισινά χωριά, προκειμένου να σωθούν.

Ο Ιμπραήμ αφού ολοκλήρωσε την καταστροφή στον κάμπο της Καρύταινας και αξιολόγησε την όλη κατάσταση, ξεκίνησε οργανωμένα για τα Μεσσηνιακά Φρούρια, χωρίζοντας το στράτευμα του σε δύο Σώματα¹.

Το πρώτο Σώμα με αιχμαλώτους, λάφυρα και τους δυσκίνητους σχηματισμούς ακολουθεί το δρόμο που περνάει από τα Δερβένια του Λεονταρίου, Άγιο Φλώρο και καταλήγει στο Νησί (Μεσσήνη), με μικρές απώλειες από τον κλεφτοπόλεμο που του έκαναν οι Έλληνες.

Το Δεύτερο Σώμα ακολουθεί το ρέμα του Ξερίλα. Αφού περνά από το Λεοντάρι, την Ποταμιά και την Καμάρα, φθάνει στους Γιανναίους, καίγοντας τα πάντα στο διάβα του.

Στους Γιανναίους, το σώμα αυτό χωρίζεται σε δύο μεγάλες φάλαγγες. Η πρώτη φάλαγγα κατευθύνεται προς τον Άκοβο, Πολιανή, ενώ η δεύτερη προς Δυρράχι. Οι Ελληνικές εμπροσθοφυλακές, βλέποντας φωτιές στα Σαμπάζικα και στο Δυρράχι συμπεραίνουν ότι οι εχθρικές δυνάμεις κινούνται προς το Μυστρά και τα Πισινά Χωριά και ενημερώνουν το Θ. Κολοκοτρώνη.

Η Φάλαγγα που κατευθύνεται προς τα Σαμπάζικα δεν περνά ανενόχλητη. Οι κάτοικοι που έχουν εγκαταλείψει τα σπίτια τους και κατευθύνονται προς τα Πισινά Χωριά, έχοντας σύμμαχο την άγρια φύση, ξεμοναχιάζουν μικρά τμήματα Τουρκοαιγυπτίων και τα χτυπούν αλύπητα και αποτελεσματικά. Η μεγαλύτερη επιτυχία είναι αυτή της εξόντωσης 26 Αραπάδων από 10 μόλις Ακοβίτες. Αλλά και άλλοι Έλληνες οι οποίοι έχουν πάρει τα βουνά, με τις φαμελιές τους, χτυπούν τους Αιγύπτιους. Γνωστός μας είναι ο αγωνιστής Αναστάσης Κουρούσης από του Κατζαρού, ο οποίος σκότωσε 4 αραπάδες.

Από όλους αυτούς τους ανθρώπους που κατευθύνονταν προς τα Πισινά Χωριά για να σωθούν, συγκλονιστικό είναι το δράμα είκοσι ανώνυμων γυναικών με τα παιδιά τους, οι οποίες αφού πέρασαν το εξωκλήσι του Αγίου Νικήτα Δυρραχίου, φτάνοντας στην τοποθεσία Χωρυγόςκαλα⁵ (Χορηγόςκαλα sic) κρύφτηκαν πάνω από το ημιονικό μονοπάτι, για να γλυτώσουν από τους Τουρκοαιγύπτιους που τις κατεδίωκαν και κόντευαν να τις φθάσουν. Όταν ανακαλύφθηκε το κρησφύγετο τους, οι γεροντότερες άρχισαν να κυλάνε πέτρες προσπαθώντας να συντρίψουν τους αραπάδες που τις είχαν προσπεράσει και κατέβαιναν τον ελικοειδή δρόμο. Η ενέργεια τους αυτή, είχε σκοπό να καθυστερήσει όσο το δυνατόν περισσότερο τους αραπάδες, προκειμένου να δώσουν τον απαιτούμενο χρόνο στις νεότερες με τα παιδιά τους να περάσουν πάνω από τα βράχια, με κατεύθυνση προς το ασκηταρείο, για να διαφύγουν και να γλυτώσουν. Η αντίσταση όμως των αμυνομένων γυναικών με τις πέτρες δεν κράτησε πολύ, γιατί οι Οθωμανοί με τα όπλα τους συνέτριψαν τις περισσότερες. Είκοσι από τις νεαρές αυτές γυναίκες, όταν διαπίστωσαν ότι η προσπάθεια τους να διαφύγουν ήταν μάταιη και κινδύνευαν να πιαστούν αιχμάλωτες, έκαναν το προαποφασισμένο πήδημα στα βράχια και το χάος προτιμώντας τον έντιμο θάνατο από τα σκλαβοπάζαρε της Ανατολής. Με την πράξη τους αυτή, πέταξαν προς την αιώνια ελευθερία υπογράφοντας με το αίμα τους το συμβόλαιο της μεγάλης αναγέννησης του Ελληνισμού.

Την 1 Ιουνίου ο Θ. Κολοκοτρώνης από τα Δερβένια υποβάλει λεπτομερή αναφορά 3 προς τη Διοικητική Επιτροπή στο Ναύπλιο. Το έγγραφο αυτό είναι μια έκθεση των γεγονότων, από την 21 μέχρι το τέλος Μαΐου και παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης και τα φύλλα της Γενικής Εφημερίδας της Ελλάδας 2&4 στην οποία δημοσιεύονταν εκτός των άλλων, όλες οι εγχώριες ειδήσεις, μετά από μελέτη των αναφορών των διαφόρων Οπλαρχηγών, οι οποίες αποστέλλονταν προς την Διοικητική Επιτροπή. Η επιστολή και τα ΦΓΕΕ δημοσιεύονται ακολούθως.

Σημειώσεις:

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ.

(2). ΓΕΕ. / Φ.1 / αριθ. 60 / σελ. 238 στήλη β' & 239 στήλη α' / 26-5-1826.

ΓΕΝΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.
ΕΝ ΝΑΥΠΛΙΩ, ΤΕΤΑΡΤΗ, 26 ΜΑΪΟΥ 1826.

Εγγόριοι Ειδήσεις Από Ναυπλίου.

Από γράμμα του γενικού αρχηγού κ. Θ. Κολοκοτρώνη της 21 πληροφορούμεθα, ότι την νύκτα της 20 και 21 όλα αι πυραί του εχθρού εις τον κάμπον της Καρυταίνης εσβέσθησαν. Την δε 21 αι προφυλακαί ιδον καιόμενα από τους εχθρούς τα Σαμπάζικα και το Δυρράχι, χωριά πλησίον της Πολιανής, και εσυμπέραναν, ότι ο εχθρός κινείται κατά του Μυστρά και των Οπισινών Χωρίων. Τούτο παρεκίνησεν τον Γεν. αρχηγόν να μεταβή εις Στεμνίτζαν, χωρίον δυνάτον της Καρυταίνης, όπου ευρίσκετο ο Καπ. Γενναίος Κολοκοτρώνης, και ο Στρατ. Δ. Μελετόπουλος με ικανόν στράτευμα, και εκείθεν έπεμψαν ανθρώπους προς τον στρατ. Νικήταν, ευρισκόμενον εις τα Δερβένια, δια να πληροφορηθούν. και εάν ο εχθρός κινείται τώντι κατά το Μυστρά, να πέσουν κατόπιν του. Εάν δε προς τα φρούρια του Μεσσηνιακού κόλπου, να υπάγουν να πιάσωσι τα Δερβένια. Οι στρατηγοί Α. Λόντος Σωτήρης Θεοχαρόπουλος, και Χρύσανθος Σισίνης επεριμένοντο με ικανόν στράτευμα εις το ίδιον μέρος, ώστε θέλουν συναχθή υπέρ τας εξ χιλιάδας στρατεύματος.

Αναφορά Θ. Κολοκοτρώνη της 1 Ιουνίου 1826.

(3). ΓΑΚ / Συλλ. Βλαχογιάννη / σειρά 001 / κατάλ. Α' / υπ. 001 / Φ.20 / Ε. 44.

Προς την Σεβαστήν Διοικητικήν Επιτροπήν

Περί την 4ην (4η) ώραν της νυκτός (11 μ. μ.) των 25 ήδη λήγοντος, αναφερόμενος ειδοποιούν την Διοίκησιν την απόφασιν μου και το κίνημα μου δια το αλμυρόν διά να ανταμώσω εκεί τους σπαρτιάτας Καπεταναίους. Αλλ' επειδή εις αυτήν μου την αναφοράν έλεγον, ότι ακολούθως θέλει ειδοποιήσω την Διοίκησιν τον τρόπον καθ' ον έγινεν η κατάβασις των εχθρών εις τα Μεσσηνιακά φρούρια σπεύδω να το εκπληρώσω ήδη με την επιστροφήν μου δια της παρούσης μου.

Οι εχθροί περί την 21 ην του λήξαντος ασηκώθησαν από τον κάμπον Καρύταινας, και εξακολουθούντες την οδόν ήτις έδειχνε την πορείαν των καταφευγόντων προς τα Πισινά Χωρία Καρυτινών και άλλων, επροχώρησαν έως την Μεγάλην Αναστάσσοβαν. Καθ' οδόν εις το χωρίον Άκοβον, τυχόντες δέκα Ακοβίται έκλεισαν εις εν μέρος είκοσιέξ εχθρούς. Εξ αυτών τους μεν οκτώ εφόνευσαν, τους δε 18 εξώγησαν, εν οίς και ένα επίσιμον οφικιάλον, τους οποίους κυνηγούμενοι από άλλους εχθρούς, εφόνευσαν. Οι εχθροί αιχμαλωτίσαντες ολίγας αδυνάτους ψυχάς κατ' εκείνα τα μέρη, διευθύνοντο τας προς τα φρούρια της Μεσσηνίας οδούς.

Και οι εν όρεσι ευρισκόμενοι με τας φαμίλιας των Έλληνες έπεσαν κατά πόδας των, και που μεν τρεις που δε δύο, που τέσσαρας και που δέκα εφόνευσαν ώστε ένας Αναστάσης Κουρούσης ονομαζόμενος από του Κατζαρού εφόνευσε τέσσαρας και είκοσι περίπου γυναίκες με τα παιδιά των και παρθένοι, θεωρούσαι εις εν μέρος ονομαζόμενον Χορηγόσκαλαν ότι ήσαν εις κίνδυνον να ζωγηθώσιν από τους εχθρούς, αι μεν προτιμήσασαι τον έντιμον θάνατον από την άτιμον δουλειάν έπεσαν από τους κρημνούς, άλλαι δε κυλιούσε πέτρας εφόνευσαν εκ των εχθρών, και ούτω διέφυγον επαξίως της ελληνικής γενναιοφροσύνης την αιχμαλωσίαν των, και εξέπληξαν τους θεωρούντας την απόφασιν των Έλληνας και εχθρούς, οι οποίοι ύστερον δια της Καλαμάτας και Νησίου υπήγαν εις τα φρούρια όπου και διατρίβουν. Όλα δε ταύτα μαρτυρούσι τα πτώματα των εχθρών και τα τουφέκια και μπαγιονέτες των, τας οποίας επήραν οι Έλληνες. Και όλη η φθορά των εχθρών, είναι επέκεινα των πεντακοσίων, οι οποίοι επλήρωσαν ακριβά την αιχμαλωσίαν άλλων τόσων αδυνάτων ψυχών, όπου εις την παρούσαν από Πάτρας εκστρατείαν των έκαμαν. Και ταύτα μεν περί των εχθρών.

Εγώ δε την τετράδην προς την μεσημβρίαν έφθασα εις Αλμυρόν. [...]

Τη α' Ιουνίου 1826 . Ντερβένια.

Ο ευπειθής πατριώτης

Θ. Κολοκοτρώνης

Η αναφορά αυτή συνδέεται με : ΓΕΕ / Φ. 1 / αριθμός 63 / 5-6-1826.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ.

(4). ΓΕΕ / Φ. 1 / αριθμός 63 / 5-6-1826.

ΓΕΝΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.

ΕΝ ΝΑΥΠΛΙΩ , ΣΑΒΒΑΤΩ , 5 ΙΟΥΝΙΟΥ 1826.

ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ.

Εγγόριοι Ειδήσεις.

Από Ναυπλίου.

Περί την 21 του παρελθόντος μηνός, σηκωθέντες οι εχθροί εκ του κάμπου της Καρυταίνης εξηκολούθησαν την οδόν, ήτις έφερε προς τα Πισινά Χωρία, όπου κατέφυγον πολλοί Καρυτινοί και άλλοι και επροχώρησαν έως εις την Μεγάλην Αναστάσσοβαν. Καθ' οδόν, εις το χωρίον Άκοβον, τυχόντες δέκα Ακοβίται , έκλεισαν εις εν μέρος είκοσιέξ εχθρούς , εκ των οποίων τους μεν οκτώ εφόνευσαν, τους δε δεκαοκτώ εξώγησαν, εν οίς και ένα σημαντικόν αξιωματικόν, τους οποίους διωκόμενοι έπειτα παρ' άλλων εχθρών εφόνευσαν. Οι εχθροί αιχμαλωτίσαντες ολίγους τινάς αδυνάτους κατ' εκείνα τα μέρη διευθύνοντο προς τας εις τα φρούρια της Μεσσηνίας φέρουσας οδούς. Και οι εν όρεσι μετά των οικογενειών των ευρισκόμενοι Έλληνες έπεσαν κατά πόδας, και που μεν δύο, που δε τρεις και τέσσαρας και που δέκα και περισσότερους εφόνευσαν. Και τις Αναστάσιος Κουρούσης ονομαζόμενος από Κατζαρού εφόνευσε τέσσαρας. Και είκοσι περίπου γυναίκες μετά των παιδιών των, και παρθένοι, θεωρούσε εις εν μέρος, ονομαζόμενον Χορηγόσκαλα, ότι ήσαν εις κίνδυνον να ζωγηθώσι παρά των εχθρών, αι μεν αυτών, προτιμήσασαι το έντιμον θάνατον παρά την άτιμον δουλειάν, έπεσαν κατά κρημνών, άλλαι δε κυλιούσαι πέτρας κατά των εχθρών εφόνευσαν εξ αυτών ικανούς, και ούτω διέφυγον επαξίως της Ελληνικής γενναιοφροσύνης την αιχμαλωσίαν, και εξέπληξαν τους θεωρόντας την απόφασιν των Έλληνας και εχθρούς. Ούτοι δε οι ύστεροι διαπεράσαντες διά Καλαμάτας και Νησίου υπήγαν εις τα φρούρια όπου και διατρίβουν. Όλα δε ταύτα μαρτυρούσι τα πτώματα των εχθρών, τα τουφέκια και αι λόγχαι, τα οποία επήραν οι Έλληνες. Και η όλη φθορά των εχθρών είναι επέκεινα των πεντακοσίων. Και ούτως επλήρωσαν ακριβά τον φόνον και την αιχμαλωσίαν των αδυνάτων, τα οποία έκαμαν εις την από Πατρών εκστρατείαν των.

Ο γενικός αρχηγός Θ. Κολοκοτρώνης υπήγεν εις Αρμυρόν, [.....]

ΕΝ ΤΗ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ .

Σχόλιο Συγγραφέα:

(1). Η Χωρυγόςκαλα, είναι τοποθεσία ηρωισμού και θυσίας Ελληνίδων γυναικών του Μοριά, στα μεθόρια της Αρτεμισίας (Τσερνίτσας), της Νέδουσας (Μεγάλης Αναστάσοβας), της Πολιανής και του Δυρραχίου. Συγκεκριμένα βρίσκεται στο Β.Δ. μέρος της Αρτεμισίας, Νότια της Νέδουσας, Βορειοανατολικά της Πολιανής και Νοτιοανατολικά του Δυρραχίου, 15 λεπτά περίπου μετά το εξωκλήσι του Αγίου Νικήτα. Από το σημείο αυτό περνούσε ο συντομότερος ημιονικός δρόμος, ο οποίος συνέδεε τα Πισινά Χωριά του Μυστρά (σημερινά χωριά του Ταυγέτου του Δήμου της Καλαμάτας), με τα Σαμπάζικα (Ακοβος, Λεφτίνι, κλπ). Το δρόμο αυτόν χρησιμοποιούσαν και οι κάτοικοι των Πισινών Χωριών που πηγαиноέρχονταν στα σιταροχώρα και τα ποιμνιοστάσια τους στο Κουτσιέντρι, Φτερούφι κλπ. , εκατοντάδες χρόνια πριν από το προαναφερόμενο τραγικό αυτό γεγονός.

Αποτελεί στενό ελικοειδές υπό μορφή σκάλας και επικίνδυνο ημιονικό πέρασμα, με ένα τμήμα του να βρίσκεται πάνω σε σάρα από την ορθοπλαγιά των πρόβουνων του Ταυγέτου Κάπελη – Φτερούφι στα ριζά της. Σημειώνεται ότι τα ριζά των παρακείμενων βράχων του ημιονικού δρόμου, αποτελούν σύμφωνα με τους Δασικούς Χάρτες (1945-2017), αλλά και τους χάρτες του Υπουργείου των Εσωτερικών του έτους (2011), το όριο ανάμεσα στις σημερινές Τοπικές Κοινότητες Αρτεμισίας και Νέδουσας του Δήμου Καλαμάτας. Το σημείο αυτό, είναι πολύ καλά ορατό, από το 19ο χιλιόμετρο της Ε.Ο. Καλαμάτας – Αρτεμισίας – Σπάρτης. Σήμερα διακρίνεται μόνο ένα μέρος από τη σάρα, ενώ το υπόλοιπο τμήμα της, έχει καλυφθεί από θάμνους.

Η εν λόγω περιοχή μετά το 1826 έγινε ευρύτερα γνωστή, με αποτέλεσμα να αποτελέσει σημείο αναφοράς και για άλλα παρακείμενα τοπωνύμια. Ο Αντώνιος Μασουρίδης, στο βιβλίο του «Αλαγονικά 1936 σελ. 251» μεταξύ άλλων αναφέρει: «Διαρκούσης της τυλώσεως των Αλαγονικών ανακοινώθη μοι υπό του φίλου συναδέλφου κ. Παυλάκη, τέως καθηγητού, ότι υπάρχει και έτερον σπήλαιον εν τω μέσω του βράχου του κειμένου παρά την άγαν ανωφερή ατραπόν, την άγουσαν εις Φτερούχι και δη προ της Χορηγόςκαλας (sic) (Χωρυγόςκαλας) δεξιά τω ανερχομένου. Το σπήλαιον τούτο και νυν ονομάζεται υπό του λαού Ασκηταριό»

Η τοποθεσία οφείλει το όνομά της στο γεγονός, ότι η περιοχή αποτελείται από ασβεστολιθικές πέτρες και στον ελικοειδή δρόμο ο οποίος είχε έξι στροφές.

Επισημαίνεται ότι στα χωριά αυτά, το ασβέστι λέγεται και χωρύγι. Δηλαδή Χωρύγι + σκάλα = Χωρυγόςκαλα. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι λίγες εκατοντάδες μέτρα πιο κάτω, κοντά στου Λαγού το Χάνι, λειτουργούσε ασβεστοκάμινο τα ερείπια του οποίου σώζονται ακόμα. Αλλά και οι πέτρες από τις οποίες ήταν χτισμένο το ιστορικό χάνι του Λαγού (Ηλιόπουλου), μετά τη διάνοιξη του αμαξωτού δρόμου προς τη Νέδουσα, πουλήθηκαν σε ασβεστοκάμινο.

Θεωρείται επίσης σκόπιμο να αναφερθεί ότι, ο βράχος από τον οποίον πήδηξαν στο χάος οι γυναίκες αυτές μας είναι άγνωστος. Το γεγονός όμως αυτό, θεωρείται ήσσονος σημασίας, γιατί αξία έχει ο ηρωισμός και η θυσία τους και όχι ποιός ακριβώς ήταν ο βράχος από τον οποίον πήδηξαν στο χάος. Άλλωστε, μετά από 200 περίπου χρόνια, είναι αδύνατον να υπάρχουν ευρήματα που να μας οδηγήσουν σε ασφαλές συμπέρασμα. Μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε από τη μελέτη του εδάφους.

(2). Η Γενική Εφημερίς της Ελλάδος ήταν το επίσημο έντυπο της Διοίκησης, από τον Οκτώβριο του 1825 μέχρι το Μάρτιο του 1832, η οποία μετονομάστηκε σε Εθνική Εφημερίς και εκδιδόταν μέχρι το 1833. Επί οκτώ συνεχόμενα έτη κάλυπτε τις ανάγκες της Κυβέρνησης και είναι προδρομικό έντυπο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως. Ως επίσημο όργανο δημοσίευε έγγραφα, αποφάσεις, Κυβερνητικές ανακοινώσεις, τα Πρακτικά του Βουλευτικού, καθώς επίσης και τις Εθνικές Ειδήσεις. Στη συνέχεια αντικαταστάθηκε από την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) η οποία διατηρείται μέχρι σήμερα.

(3). Από τα πιο πάνω δημοσιευόμενα έγγραφα και λοιπά στοιχεία τα οποία παραθέτουμε διαφωτίζεται η δράση των Τουρκοαιγυπτίων οι οποίοι μετέβαιναν από την Καρύταινα στη Μεσσηνία, μέσω Ακόβου και Μεγάλης Αναστάσοβας των Πισινών Χωριών κατά το Μάιο του 1826 και διαλύονται οι υφιστάμενες πλάνες και παρανοήσεις σχετικά με την καταγωγή των γυναικών, οι οποίες στη Χωρυγόςκαλα προτίμησαν τον ηρωικό θάνατο από την άτιμη δουλεία. Αν κάποιος προσπαθήσει να παρουσιάσει τις γυναίκες αυτές, ως καταγόμενες από τη Μεγάλη Αναστάσοβα ή από τα Πισινά Χωριά γενικότερα, κάνει λάθος. Αν το λάθος του οφείλεται σε άγνοια, καλό θα είναι να προσέξει περισσότερο τις πηγές του. Αν όμως ωθείται από τοπικιστικά ελατήρια, προκαταλήψεις ή ιδεολογικές σοφιστείες τότε παραδίδεται στην κρίση των αναγνωστών του.

Ηλία Λαζάρου Σμηνάρχου (ΤΥΕ) ε.α. Όπισθεν του Μυστρά // Ιστορικά τόμος Α΄ έκδοση Γ΄ , Δεκ. 2018, σελ. 147 έως 160.

ISBN : 978 -618-83741-0-2

ISBN SET: 978-618-83741-1-9

Σχόλιο συντάκτη:

Στο ομώνυμο κεφάλαιο του Βιβλίου επισυνάπτονται φωτοαντιγραφικά Ομοιότυπα των ΦΕΕ, κλπ. εγγράφων για να μην μπορούν να αμφισβητηθούν τα γραφόμενά μου.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

(1). Σχεδιάγραμμα: α. Πορείας στρατευμάτων του Ιμπραήμ από Τριπολιτσά προς Μεσσηνιακό κάμπο (μαύρη Γραμμή).

β. Πορείας Θ. Κολοκοτρώνη από Στεμνίτσα προς Μεσσηνία (διακεκομμένη γραμμή)

(2). Φωτοαντιγραφικό Ομοιότυπο Αναφοράς Θ. Κολοκοτρώνη της 1ης Ιουνίου 1826

(5). Φώτο Χωρυγόςκαλας. Άποψη από το 19ο χιλιόμετρο της Ε. Ο. Καλαμάτας - Αρτεμισίας - Σπάρτης.